

**SPIEGELS VAN
ROME**

COLOFON

© 2024 Sandrina Bokhorst | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp en boekverzorging www.revista-media.be
ISBN 978 94 6471 151 6
NUR 680 | 693

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & De Vreese.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl
www.spiegelsvanrome.nl

SANDRINA BOKHORST

**SPIEGELS VAN
ROME**
GIDS IN ZEVEN EEUWIG ACTUELE THEMA'S

Sterck & De Vreese

5 TOERISME: BESTEMMING ROME 152

Oudheid: het belang van de plek	154
De plaats van de keizer	158
Middeleeuwen: religieus toerisme	159
Renaissance: de trekkracht van de kunsten (16 ^e eeuw)	167
Grand Tour: een Bildungsgeschichte	170
De romantische Grand Tour	178
Belle époque: mondain toerisme	180
Oorlog en diplomatie	183
De belevenis-economie	187
» RONDLEIDING TOERISME	191

6A LEIDERSCHAP VOLGENS ROME 198

The Leadership Mile	201
De naam is Caesar, Julius Caesar	201
Augustus: de transformer	205
Vespasianus, de keizer met gezond verstand	211
De wegbereider: Mucianus	214
Nerva: het Peter Principle	216
Trajanus: een imago zonder grenzen	217
Vittorio Emmanuele II: een standbeeld van een leider	223
Mussolini: Caesars opstanding	227
The Leadership Mile: laag op laag	236
» RONDLEIDING THE LEADERSHIP MILE	239

6B LEIDERSCHAP VOLGENS ROME (CHRISTELIJKE) VROUWEN: HET HEFT IN HANDEN

	248
Helena: de man en zijn moeder	249
Christelijke vrouwen: de daad bij het Woord voegen	259
Theodora en Marozia: vrouwen delen de lakens uit	266
» RONDLEIDING CHRISTELIJKE VROUWEN	273

7 OVER HET EINDE 280

Het einde heeft twee gezichten	282
De uitvinder van tijdperken: Flavio Biondo	283
Het einde van een tijdperk: Edward Gibbon	284
Het einde van de aarde	286
De tijd op zijn kop: Saturnalia	287
Naar de hel en verder	289
De dood en de revolutie	295
Het einde van de liefde	296
De oneindige kosmos: het Pantheon	300
Het einde in de spiegel	307
» RONDLEIDING OVER HET EINDE	309

NAWOORD 317**VERKLARENDE WOORDENLIJST 320****BIBLIOGRAFIE 330****REGISTER 336**

VOOR WOORD

*Soms prijs ik me zo ongelooflijk bevoorrecht.
Ik mag met zoveel verschillende mensen
de verhalen delen van de mooiste stad van
de wereld.*

*'Delen' is een bewuste woordkeus, want ik vertel
niet alleen over de geschiedenis, ik krijg ook
reacties terug. Na duizenden mensen door
Rome te hebben geleid, weet ik het zeker: het
gaat ook altijd over het 'nu'. Over onze beleving,
onze tijd, onze vragen. Dat blijkt uit opmerkingen
als: 'dat hebben we nu toch beter geregeld', of
juist: 'dat hadden ze in de oudheid beter
geregeld'. Of uit terugkerende vragen als 'wat
was de rol van vrouwen/armen/buitenlanders?'
of 'hadden mensen dan geen inspraak?' 'Leren
we wel van de geschiedenis?' Die vragen
reflecteren de grote thema's die in onze tijd
spelen. Iedere bezoeker van Rome koppelt op
enig moment het verleden aan het heden.*

*En daar ontstaat het gesprek. Het gesprek dat
Rome je aanreikt.*

SPIEGELS

Iedereen kijkt naar de Eeuwige Stad op zijn eigen persoonlijke manier. Dat is ook niet zo gek, want Rome kan soms overweldigend zijn door de veelheid en grootsheid van 28 eeuwen geschiedenis. Dan zoek je een kompas en een manier om orde aan te brengen.

Dat doe ik aan de hand van een spiegel. Wie in de spiegel kijkt, ziet zichzelf. Als je Rome ziet als de spiegel, reflecteren daarin de thema's die je zelf belangrijk vindt. Verander je van standpunt, dan krijg je weer een ander perspectief op die thema's. Je ziet dan letterlijk een andere uitsnede, andere accenten, een andere samenhang. Nieuwe perspectieven leveren nieuwe antwoorden op (en nieuwe vragen). Die spiegel is niet tijdloos. Elke tijd stelt zijn eigen vragen en ziet een net iets ander beeld in de spiegel van de geschiedenis. Door onze eigen tijd als uitgangspunt te nemen krijgen we een andere blik op de geschiedenis.

Een andere blik haalt andere facetten

naar voren van het verleden die van belang zijn voor het heden. Zo krijgen we nieuwe woorden en handvatten om motieven, mechanismen en processen te benoemen. Dat is waarom het vertellen van verhalen zo belangrijk is.

Dit boek wil een dialoog zijn tussen de moderne mens en het verleden aan de hand van zeven spiegels. Elke spiegel is een thema, dat toen en nu actueel is. *Spiegels van Rome* is een thematische gids die je verhalen, gedachten en vragen aanreikt over heden en verleden. Uiteindelijk gaat dit boek net zozeer over de thema's van onze tijd, als over de geschiedenis van Rome. Rome is als het ware een nieuwe taal voor vandaag.

VERHALENVERTELLER

Dat ik een verhalenverteller ben, was al vroeg te merken. Die spreekbeurten op de lagere school van een uur, steevast bekrond met een tien. Over historische

onderwerpen natuurlijk. Het was niet meer dan logisch dat ik geschiedenis ging studeren (in Rotterdam) en daarna jarenlang werkte als communicatieadviseur. Tot ik erachter kwam dat ik niet wilde adviseren maar zélf de verhalen wilde vertellen. Ik zocht een echt publiek, dichterbij, waarmee ik via het verhaal verbinding kon maken. Toen nam ik (opnieuw) de afslag naar de oude liefde Rome. Ik werd ondernemer en startte een bedrijf in Rome-programma's en rondleidingen. Dat was in 2006.

In de loop van de jaren heb ik steeds vaker speciale themarondleidingen ontwikkeld voor bedrijven en (overheids)instanties, waarbij ik de historische verhalen van Rome ook echt inzet voor hun doelen. De centrale vraag is altijd: 'Wat kan ik ermee, wat vind ik ervan, wat leer ik hiervan?' De verbinding tussen heden en verleden is het startpunt voor het ontwikkelen van nieuwe visies op bijvoorbeeld transformatie, leiderschap, communicatie en succes.

Zo ontstond het idee voor dit boek.

Over Rome zijn bibliotheken vol geschreven. Wat voegt dit boek toe? Dit boek wil de geschiedenis (opnieuw) relevant maken. Iedere geschiedschrijving is niet anders dan het invullen van de vragen van de tijd. 'Elke geschiedenis is contemporaine geschiedenis' is wel gezegd: iedere geschiedenis is geschreven met de bril van het nu. Dit boek haalt uit die geweldige inspirerende schatkist van Rome die verhalen naar voren die nu voor ons kunnen spreken.

Mijn rondleidingen maak ik altijd op basis van de vragen van de gasten. Ik vraag het ook wel: 'Waar moet het over gaan?', of 'Waar vinden jullie dat het over gaat?'

Neem het overbekende Colosseum

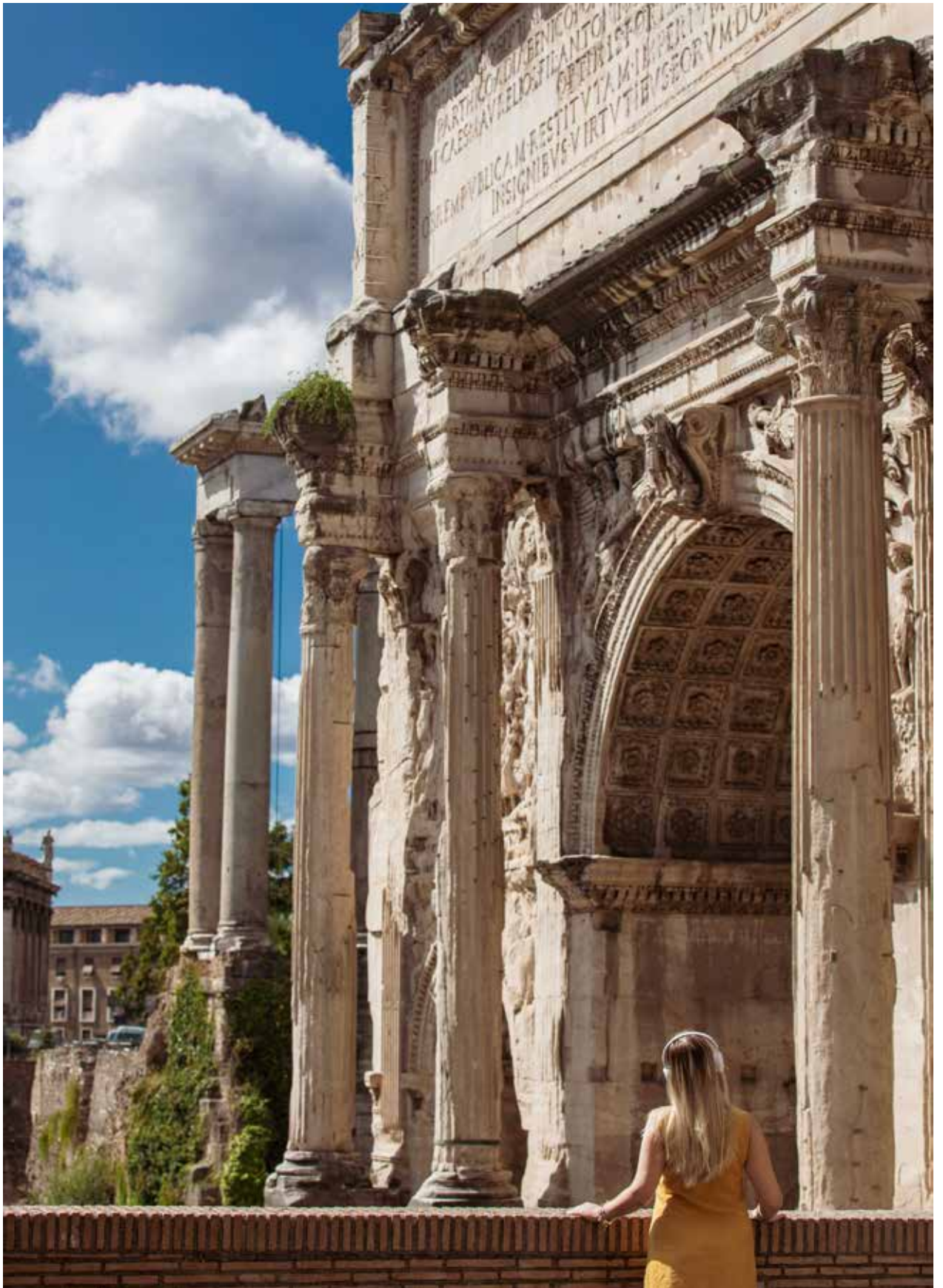
Afhankelijk van de vraag die je stelt, kan ik hetzelfde monument voor je schetsen vanuit verschillende hoeken van de 'spiegel'. Het gaat uiteindelijk niet om de stenen maar om wat erin zit.:Dit is geen boek over de moderne geschiedenis van Rome, of over nieuwe hippe wijken, of over de opgaven waar het huidige Rome voor staat.

Toch zul je veel geschiedenis lezen die verrassend modern aandoet (maar zich tweeduizend jaar geleden kan hebben afgespeeld). Het gaat ook niet alleen over de oudheid, want juist het interessante aan Rome is dat de stad bestaat uit historische lagen die letterlijk en figuurlijk op elkaar hebben voortgebouwd. Geen middeleeuwen zonder oudheid, geen barok zonder middeleeuwen, geen Italiaanse eenwording zonder het antieke Rome, geen moderne ontwikkeling zonder de geschiedenis van de Kerk.

ZEVEN EEUWIG ACTUELE THEMA'S

Het moeten er natuurlijk zeven zijn, daar is geen ontkomen aan. Net als Rome is gebouwd op zeven heuvels en zeven koningen had. De kern wordt gevormd door zeven thema's of vraagstukken die steeds weer in onze actuele media opduiken. Elk hoofdstuk begint vanuit een vraag van nu, gevolgd door een selectie van historische verhalen die het thema belichten.

'Veerkracht', het eerste hoofdstuk, was het onderwerp dat op ieders lippen lag na de coronapandemie. Het is ook een belangrijke kwaliteit voor bedrijven en hun medewerkers om overeind te blijven in snel veranderende marktomstandigheden. De discussie over het genderspectrum is niet meer weg te denken in onze tijd. In het hoofdstuk 'Gender' blijkt dat het niet over seks of gaardheid gaat, maar over

de maatschappelijke orde en wie daar wel en niet bij hoort.

Het thema 'Kenniss' gaat over de ongemakkelijke relatie tussen kennis, macht en gezag. Dat thema speelt door de hele geschiedenis, en is in de tijd van *fake news* en kunstmatige intelligentie meer dan ooit actueel.

Hoe om te gaan met 'Toerisme' is zeker een vraag van onze tijd. De belasting door het toerisme zowel op het milieu als op de steden (en zeker ook op Rome) zorgt voor problemen. Maar wat zoekt een toerist eigenlijk in Rome? Ook voor het antwoord op die vraag kunnen we in het verleden kijken.

Het Colosseum mag niet ontbreken in een boek over Rome. Ik heb er een apart hoofdstuk aan gewijd dat je kunt zien als een oefening in het steeds verplaatsen van de spiegel. Drie perspectieven geven drie verschillende verhalen over hetzelfde iconische monument. Het omvangrijke hoofdstuk over 'Leiderschap' vertelt over strategieën die zijn toegepast door leiders – én over hoe volgers daarop reageerden. Dat blijkt allemaal voor ons nu volkomen 'leesbaar', hoewel de omstandigheden toen en nu heel verschillend zijn. Er zijn verhalen over mannelijk (formeel) en vrouwelijk (informeel) leiderschap.

Het laatste hoofdstuk – het zevende – gaat over het 'Einde'. Het einde? Hoe vaak wordt niet verzucht dat we aan het einde van een tijdperk zijn? Maar eigenlijk blijkt het heel moeilijk om ergens echt een einde aan te breien. Waarvan akte voor dit boek.

VERHALEN EN LOCATIES

Alle verhalen spelen zich af op een locatie in Rome. Je kunt jezelf zien zitten op het Forum Boarium, in het Colosseum onder het balkon van Mussolini of op het dorpsplein van Testaccio als spiegel van de maatschappij. Ik ben ervan overtuigd dat de geest van de plek inspiratie biedt. De Romeinen hadden daar een woord voor: '*genius loci*'. Het is de geest van de plek, de sfeer die al die mensen die voor je op deze plek zijn geweest, hebben achtergelaten. In zekere zin zijn ze er nog. De *genius loci* leidt je, begeleidt je en beschermt je. Hij kruipt tussen je hersencellen, in je aderen, in je ziel. Het is alsof je wordt opgewarmd, om er letterlijk en figuurlijk beter naar binnen te kunnen gaan. Als je erbij stilstaat kun je voelen dat het op deze plek ook allemaal echt is gebeurd. Dat kan een zintuiglijke ervaring zijn. Zicht, reuk, gehoor, tast maar ook intellect en emoties, je herinneringen en je hart slaan aan op die éne plek. Daar kom je in beweging. De meeste verhalen zijn dan ook spontaan naar me toegekomen terwijl ik door Rome liep, zelfs onderweg naar de supermarkt. De *genius loci* kan je overal overvallen.

Dit boek een reisgids, maar wel een bijzondere. Je zult geen uitputtende beschrijving van alles vinden. Dat is voor Rome sowieso onmogelijk.

Rome is veel, heel veel, en wie erdoor gegrepen wordt, gaat altijd dieper graven naar nog meer interessante plaatsen en verhalen. Aan deze behoefte, noem het verslaving, wil dit boek ook een invulling geven. Je zult verhalen tegenkomen over bekende en onbekende monumenten. Sommige verhalen en anekdotes die al vaak zijn verteld, heb ik toch nog eens tegen het licht gehouden. Door inzichten uit actueel onderzoek te verwerken, kan er een verrassend ander beeld zijn ontstaan. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een rondleiding gevat in een route. Dat maakt de verhalen nog beter voorstelbaar. De route is niet per se af te lopen in een bepaalde

tijd, in Rome heb je ook altijd te maken met openingstijden, wegomleggingen en onverwachte gebeurtenissen. Een dag in Rome verloopt nooit zoals gepland. Maar de rondleidingen geven een min of meer logisch parcours door de stad, langs een heel andere dwarsdoorsnede dan de gebruikelijke routes per wijk of per tijdperk. Dat mechanisme werkt ook als je alleen in gedachten naar Rome gaat. In je luie stoel, achter je bureau, in de trein. Daarom zijn er foto's om je op weg te helpen en dat maakt dit boek ook een heerlijk leunstoel-Rome-boek.

Meer informatie zal ook verschijnen op de website www.spiegelsvanrome.nl (QR) waar meer materiaal als foto's en filmpjes en kaartjes is te vinden en waar je je vragen kunt stellen.

Dit boek hoeft je niet in één keer te lezen, tenslotte is voor Rome een leven niet genoeg, zeggen de Romeinen zelf. Hopelijk wordt dit wel een van de favoriete boeken in je Rome-boekenkast. Het boek dat je er steeds bij pakt. Ter voorbereiding van je volgende reis, terwijl je in Rome bent, of zomaar omdat je er even in hart en ziel naartoe wilt.

Maar dit boek zal ook inspiratie bieden als je niet met Rome bezig bent, maar met een van de thema's die worden besproken. In *Spiegels van Rome* vind je dan de verhalen om daar meer woorden en beelden aan te geven. Laten we vooral in die spiegel van Rome blijven kijken.

Sandrina Bokhorst.

LEESWIJZER

Topografische namen en namen van kerken zijn weergegeven in de meest gangbare (Italiaanse) vorm: bijvoorbeeld Sant'Ignazio (in plaats van kerk van de H. Ignatius). De klassieke monumenten worden benoemd met hun Nederlandse naam: baden van Caracalla (Terme di Caracalla), Tempel van de Vrede, Forum van Caesar. De locaties zijn gemarkeerd in de tekst.

Bij alle personen staan geboorte- en sterfdata vermeld, behalve bij keizers, koningen en pausen. Bij deze categorie is het meer van belang om te weten wanneer zij aan de macht waren, dus zijn daar de data vermeld van hun regeerperiode.

Latijnse termen worden kort uitgelegd in de lopende tekst en uitgebreider in de Verklarende Woordenlijst. Daar worden ook enkele belangrijke historische begrippen toegelicht. De woorden zijn herkenbaar aan een * (asterisk).

Op enkele plekken in de tekst zijn er QR-codes geplaatst die verwijzen naar een filmpje of een muziekstuk om het verhaal nog beter te beleven.

In de bibliografie is een persoonlijke selectie van algemene naslagwerken opgenomen. Per hoofdstuk worden nog publicaties genoemd die ten grondslag hebben gelegen aan enkele van de verhalen.

1

DE EEUWIGE STAD: VEERKRACHT IN ELKE VEZEL

 p de **Capitool**-heuvel kan ik 26 eeuwen geschiedenis van de stad in één blik vangen.

Het is een adembenemend idee: alsof je in het brandpunt van de lens van de tijd staat. De mythische oorsprong van Rome, de middeleeuwse kerk, het plein van Michelangelo, de barokke koepels, het monument van Victor Emmanuel én de hedendaagse toeristenstroom: ik kan het allemaal zien zonder een stap te verzetten. Hier is zichtbaar hoe Rome zichzelf na iedere dramatische gebeurtenis steeds opnieuw heeft uitgevonden. ‘Roma Aeterna’, een stad die zichzelf ooit met de titel ‘Eeuwige Stad’, kan niet anders dan een symbool voor veerkracht zijn ...

In het midden van het plein staat ook het ruitersstandbeeld van keizer filosoof Marcus Aurelius. Zijn geschriften laten zien dat veerkracht vooral een eigenschap is van mensen, die kan worden overgebracht op een stad, op de samenleving als geheel, zelfs op ideeën.

Met de coronapandemie nog vers in het

geheugen, en klimaatverandering, oorlog en vluchtelingencrisis om ons heen, hebben we ideeën nodig over veerkracht. Hoe geven we ons leven weer vorm na allesomvattende dreiging, na verlies van onze plek, van perspectief, zelfs van naasten, in een fundamenteel andere wereld dan voorheen?

De Eeuwige Stad Rome heeft het allemaal al gezien, meegemaakt – en overleefd: natuurrampen, oorlogen en verwoesting, verraad en angst, pogingen haar identiteit te ondermijnen. Waaruit bestaat die onverwoestbaarheid die Rome heeft laten voortbestaan? Wat hebben de inwoners van de stad losgelaten, ingeleverd, veranderd en hervonden? Op welke manier heeft het idee van de Eeuwige Stad Rome ook onder moeilijke omstandigheden richting gegeven aan de toekomst van de stad? In dit hoofdstuk staan daarover geschiedenissen die ook nu nog tot de verbeelding kunnen spreken.

GELOOF, HOOP EN VEERKRACHT

Wat komt er kijken bij dat vermogen om terug te veren na een dramatische situatie? ‘Hoop’ is

natuurlijk belangrijk, maar niet voldoende. Veerkracht begint bij realisme en relativiseringsvermogen. Vervolgens helpt verbeeldingskracht en geloof in eigen kunnen om een nieuw toekomstperspectief te creëren. Kortetermijndoelen stellen zet aan om actie te ondernemen, misschien wel de belangrijkste factor. Iets doen. *'Never waste a good crisis,'* wordt ook wel gezegd: elke crisis levert aanknopingspunten op voor een betere toekomst.

De antieke Romeinen wisten als geen ander van de nood een deugd te maken en te leren van crises. Zij hebben van 'hoop' – de eigenschap die de mens overeind moet houden als alle rampen over hem heen zijn uitgestort – een godin gemaakt. Maar het is vooral het geloof in de bestemming van de stad zélf dat de krachtigste motor is gebleken voor haar voortbestaan.

Misschien wordt dat nog wel het beste getoond door het Pantheon: het mooiste en meest complete antieke gebouw van de stad. Als geen ander monument heeft het zich alle veranderingen van functie en betekenis laten welgevalen – en geabsorbeerd. Het was en blijft een van de wonderen van Rome waar je die connectie met de eeuwen door het spreekwoordelijke gat in het dak voelt stromen.

WAT JE ZEGT BEN JE ZELF: DE KRACHT VAN DE IDENTITEIT: ROMA AETERNA

Ondanks talloze crises en rampen heeft het Romeinse Rijk zeker duizend jaar bestaan. Het concept bleek flexibel genoeg om zich aan te passen door de tijden heen. Zelfs in deze tijd staat 'Rome' nog voor macht en beschaving. Voor de Romeinen was het concept 'Rome' sterk genoeg om uitdagingen, bedreigingen en nederlagen te doorstaan en te overleven. Belangrijk daarvoor zijn (militaire) kracht, gezag, gehoorzaamheid en eenheid. Die kracht van Rome werd vertegenwoordigd door de godin Roma. Haar bijnaam was 'Roma Aeterna' (Eeuwig Rome). Dat is pas een duidelijke belofte voor de toekomst!

Maar haar hulp werd niet altijd gevraagd. In goede tijden werd ze eigenlijk voor vanzelfsprekend

aangenomen. In de 2^e eeuw n.Chr. waren de Romeinen zelfverzekerder dan ooit, het rijk floreerde en oorlogen waren ver weg. Er waren geen dramatische situaties die vroegen om kracht en inventiviteit, geen bedreigingen om te lijf te gaan. Veerkracht manifesteert zich nu eenmaal niet in tijden van rust en voorspoed. De godin Roma was vooral aan het werk aan de verre buitengrenzen van het rijk. Keizer Hadrianus (117-138) wilde de godin steviger verbinden aan de keizerlijke status als almachtig goddelijk gezagsdrager, maar daarvoor moest ze wel wat meer in de aandacht komen. Daarom koppelde hij haar aan haar mateloos populaire collega Venus. Venus was niet alleen de godin van de liefde maar ook nog eens de moeder van Aeneas, met wie het voor Rome allemaal begonnen was. Tegenover het Colosseum liet Hadrianus een **dubbeltempel bouwen voor Venus én Roma Aeterna**. Wie een offer kwam brengen aan Venus, bijvoorbeeld om een huwelijkspartner te vragen, kon direct even doorlopen naar Roma Aeterna. Die stond namelijk garant voor de continuïteit en veiligheid van de Romeinse 'staat', waarbinnen die gewenste liefde zich kon voltrekken.

LEREN VAN DE NEDERLAAG: DE ROMEINEN EN DE GALLIËRS

De eerste test voor de eeuwigheid van Rome was een verschrikkelijke nederlaag. Deze vernedering is de Romeinen in de eeuwen daarna altijd bijgebleven. Het werd een verhaal dat hielp om tegenslag en tegenstand te overwinnen. Het decor van dat verhaal is de belangrijkste van Romes mythische zeven heuvelen: de **Capitool-heuvel**.

In 390 v.Chr. trokken Gallische krijgsbendes door het Italiaanse schiereiland, op zoek naar strijd en buit. Net buiten Rome wisten ze de Romeinse legioenen verpletterend te verslaan (387 v.Chr.: slag bij Allia). Onverwacht vonden de Galliërs de weg naar Rome volkomen vrij. 'Op naar Rome!' werd hun strijdkreet. Een horde halfnaakte, langharige, goud-hongerige woestelingen stortte zich op de onverdedigde muren van de stad. In Rome brak paniek uit. Wie kon, vluchtte de stad uit. Ook de

Forum Romanum • De *cella* van de tempel van de godin Roma Aeterna de andere kant was voor de Venus.

Piazza della Consolazione • De rode steile wand van de Tarpeïsche rots is duidelijk zichtbaar. Langs deze kant van de Capitool-heuvel slopen de Galliërs omhoog.

Vestaalse maagden zochten een veilig heenkomen. Zij waren verantwoordelijk voor de cultus van Vesta, die zelfs draaide om de continuïteit van Rome. Dat zelfs deze priesteressen huis en haard verlieten, betekende dat de situatie echt dramatisch was. Rome werd bedreigd in haar voortbestaan.

Wie kon vechten, trok zich terug op het laatste bastion, de Capitool-heuvel. Maar de ouderen en zwakkeren bleven in de benedenstad achter. De geschiedenschrijver Livius (59 v.Chr.-17 n.Chr.) vertelt van de moed van de oude senatoren. Gekleed in hun formele tenue wachtten ze in hun huizen de belagers af. Doodstil zaten ze, de Galliërs dachten zelfs een ogenblik dat het beelden waren. Maar dat duurde niet lang. De Galliërs gaven zich over aan een orgie van geweld, roof en brandstichting in Rome. Overladen met buit keerden ze terug naar hun kamp onder de heuvel en vierden hun

overwinning met heel veel drank – volgens de antieken was wijn een van de redenen waarom ze überhaupt zuidwaarts waren getrokken. (Overigens relativeren wetenschappers nu de mate waarin Rome werd verwoest, maar dat doet niet af aan het belang van dit verhaal in de oudheid.) De verdedigers op de heuvel konden alleen maar machteloos toekijken.

De Galliërs wilden de laatste weerstand breken en ook de heuvel innemen. De heuvels van Rome waren toen veel hoger en steiler dan nu, met meer rotsen. Na een eerste mislukte bestorming probeerden de Galliërs het 's nachts vanaf de zuidwestelijke kant, de kant van de **Tarpeïsche rots**. Hier klommen de Galliërs via een geitenpaadje omhoog. Ze waren zo stil dat de wachters het niet hoorden. Zelfs de waakhonden sloegen niet aan. Maar de ganzen die rondscharrelden rond de tempel van de godin Juno, begonnen luid kabaal te maken toen ze de